

Россия Федерациязының чырыдышкын яамызы
Тыва Республиканың өөредилге яамызы
Чөөн-Хемчик кожуунуң өөредилге килдизи
Тыва Республиканың Чөөн-Хемчик кожуунуң
Муниципалдыг бюджеттиг ниити өөредилге организациязы
«Чадаананың ийи дугаар ортумак ниити билиг өөредилге чери»

Шиитпирлээни:
МК удуртукчузу:

Салчак /Салчак Н.В./

Протокол № 01
«16» 08 2023 чыл

Чөпшээрешкени:
Өөредилге талазы-биле
директорнуң оралакчызы:

Но /Ооржак А. К./

«31» 08 2023 чыл

АЖЫЛЧЫН ПРОГРАММА

Эртемниң ады: «ТЫВА ЧОГААЛ»
ҮНДЕЗИН ДЕННЕЛ
9 КЛАСС

Тургузукчулары:

Куулар Чодураа Сергеевна,
тыва дыл болгаш чогаал башкызы, 1 категория.
Деге Борбаанай Ондаровна, тыва дыл болгаш чогаал
башкызы, 1 категория.
Монгуш Найыр Арсеньевич, тыва дыл болгаш чогаал
башкызы.

Чадана хоорай,
2023-2024 өөредилге чылы.

ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

Ажылчын программаның кол таваа кылдыр дараазында хоойлу, доктаал, саавырлар алдынган:

- Конституция Российской Федерации (с изменениями на 01.07.2020 г.) ст. 26;
- Федеральный закон от 29 декабря 2012 г. № 273-ФЗ «Об образовании в Российской Федерации»;
- Федеральный закон от 03.08.2018 г. № 317-ФЗ «О внесении изменений в статьи 11 и 14 Федерального закона «Об образовании в Российской Федерации»;
- Приказ Министерства образования и науки РФ от 17 декабря 2010 г. № 1897 «Об утверждении федерального государственного 4 образовательного стандарта основного общего образования» (в редакции приказа Минобрнауки России от 31 декабря 2015 г. № 1577);
- Конституция Республики Тыва (с изменениями на 12.04.2019 г.) ст.5, 24;
- Закон ВХ-1 «О языках в Республике Тыва» от 31.12.2003 г. № 462 (с изменениями на 12.04.2019 г.);
- Закон Республики Тыва от 21.06.2014 г. № 2562 ВХ-1 «Об образовании в Республике Тыва» (с изменениями на 02.06.2019) г.

9 класстың тыва аас чогаалы болгаш литературага чижек программа ортумак (долу) ниити өөредилгеге хамаарыштыр РФ-ның ФКӨС-түң негелделеринге, сорулгаларында даянып, Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының Национал школа хөгжүдөр институтунун 2021 чылда үндүргени чижек программасы «Төрээн чогаалга күрүне стандартының» сорулгаларында болгаш негелделеринге дүүштүр кылдынган.

Тайылбыр бижикте ортумак (долу) ниити өөредилге системазында тыва чогаал эртеминиң ниити характеристиказын берип, үндезин өөредилге планында туружун тодараткан. Кол ниити өөредилгениң системазында тыва чогаалдың ролун айтып, ниити өөредилгениң өөредилге-кижизидилгелиг сорулгаларынче болгаш негелделеринче кичээнгейни угландырган. Чижек программа ортумак (долу) ниити өөредилгениң тыва чогаал эртеминге вариативтиг программа ажылдап кылырының уг-шиин тодарадып турар. Программаларның база өөредилге номнарының авторлары бердинген чижек программаның утка болгаш тургузуунга, темаларны өөредириниң десдараалашкаанга, ооң иштики хемчээлинге, өөреникчилерниң билиин хынаарында хамаарыштыр боттарының көрүжүн илередип болур.

Чижек программаның тургустунган кезектери: «Тайылбыр бижик», «511 класстарга тыва аас чогаалы болгаш литература эртемнериниң утказы болгаш тургузуу», «Школага тыва аас чогаалы болгаш литератураны өөредириниң сорулгалары», «Ортумак (долу)

ниити өөредилгеге тыва чогаал эртемин өөредириниң түңнелдери», «5-11 класстарга тыва аас чогаалы болгаш литература эртемнериниң утказы болгаш тургузуу», «Материалтехниктиг хандырылга көргүзүглериниң характеристиказы», «5-11 класстарга тыва чогаалдың чижек программа» деп кезектерден тургустунган.

Тыва чогаал өөредириниң сорулгалары болгаш өөреникчилерниң чедип алыр билиглериниң түңнелдери бот-тускайлаң, предметтиг болгаш метапредметтиг угланыышкынныг чадаларлыг бердинген.

Школага тыва аас чогаалы болгаш литератураны өөредириниң сорулгалары болгаш кылыр ажылдары

Өөредиглиг:

- чогаал сөзүглелиниң тургузуун, уран-чеченин, ооң дылының онзагай талаларын, идея-тематиктиг утказын, композициязын ханы сайгартып,

- чогаал теориязының эге билиглеринге даянып, чечен чогаалдың аймаан, жанрын, хевирин ооң бижиттинген төөгүзүн ылгап,

- чечен чогаалдың онзагайын уран чүүлдүң өске хевирлери-биле деңнеп, орус болгаш өске-даа чоннарның литературазында тыва чогаалдарныё идеятематиказы-биле хөөнөш уткалыг чогаалдарны деңнеп,

- чогаал сайгарарынга ажыглаар янзы-бүрү медээ-сүмелерни (Интернет четкизи, словарьлар, библиографтыг справочниктер, энциклопедиялар) ажыглап сайгарарын өөредир.

Сайзырадыр:

- уругларның амыдыралче бот-тускайлаң медеделдиг көрүжүн хевирлеп, чогаадыкчы арга-шинээн;

- аас болгаш бижимел чугааны делгеренгей, утказынга дүүштүр шын ажыглап, сайгарарын сайзырадыр.

Кижизидилгелиг:

- сагыш-сеткили байлак, мөзү-бүдүжү чаагай, эптиг-чөптүг;

- кижилерге, төрээн черинге, бойдузунга ынак, хумагалыг; хамааты ботмеделери бедик; ада-чурт төөгүзүн үнелеп билир;

- номчулгага сонuurгалдыг, чогаадыкчы езу-биле боданып, бодунуң туружун амыдыралдың кандыг-даа байдалдарында камгалап билир кижини кижизидер.

9-ку класска мурнунда өөрөнгөн чогаалдарны катаптаар, алган билиглерни системажыдар, түңнээр. Литератураны бөлүктөп өөренириниң системазын төндүргөш, тыва литератураның

төөгүзүнүн үе-чадаларының хуваалдазын, сайзырап келгениниң төөгүзүн база чамдык чогаалчыларның чогаадыкчы ажил-чорудулгазының дугайында, төөгү-биле холбашкан ханы амыдыралчы чогаалдарны өөренир. Чечен чогаалдың сайгарылгазын ханыладыр. Чечен чогаалдың эстетиктиг үнезин база ооң литература төөгүзүндө туружун медресеп билиринге чаёчыктырар.

Элективтиг курстарны (өөреникчилерниң шилилгези-биле спецкурстар) чорударын эртемнер аайы-биле шилип өөрениринге белеткел ажылы кылдыр көрүп болур.

9-ку класска тыва чогаал эртемниң школаның өөредилге планында утказы болгаш тургузуу

Федералдыг базистиг өөредилге планында Россия Федерациязының бүгү-ле школаларына төрөөн чогаалды албан өөренири көрдүнгөн. Ооң иштинде күрүнениң федералдыг өөредилге стандарттарының (КФӨС-түн) негелдезин ёзугаар 9 класска төрөөн чогаалга неделяда 2 шак көрдүнгөн. Чылда ниитизи-биле 68 шактың тургузунда уруглар ук эртемни өөренир.

9-ку класска төрөөн чогаал эртемниң тургузуу

9-ку класска уруглар улустуң аас чогаалының хевирлеринден (улустуң ыры, тоол, маадырлыг тоол) аңгыда, авторлуг тоолдарны, тыва литератураның үндезилекчилериниң болгаш ооң-даа дараазында салгалдарның чогаалчыларының ажилдарын өөренир. Авторлуг тоолдар-биле база оларның онзагай талалары-биле таныжар. Чогаал теориязының дугайында аңгы-аңгы билиглерни алыр. Бижимел чугаа сайзырадылгазы кылдыр чогаадыгларны бижиир. Хыналда ажилдарны кылыр. Өөренир чогаалдарын 5 аңгы кезекке хувааган.

9-ку класстың өөреникчилериниң тыва чогаалдың программазын шиңгээди алыр ужурлуг кол-кол мергежилдери болгаш чаңчылдары:

9-ку класска тыва чогаалга кичээнгейни дараазында чүүлдерге углаары чугула: үе – чогаалчы – чогаал – номчукчу.

9-ку классты доозуп тургаш, өөреникчилерниң билир ужурлуг чүүлдери:

- тыва литератураның сайзырап келгениниң үе-чадаларын билир;
- өөрөнгөн чогаалының бижиттинген үези-биле харылзаазын билир, оларны литературлуг агымнар-биле чергелештир көөр, литература-төөгүлүг байдалды ниитилелдин амыдыралы болгаш культуразы-биле чергелештир көөр;
- чогаалдың этиктиг болгаш эстетиктиг шынарларын тодарадып билир;

- чогаалдың этиктиг, философия, социал-төөгүлүг проблематикасын тодарадып билер;

- аңгы-аңгы жанрның чогаалдарын утка-шынар талазы-биле ылгап билер;

- чогаалдың уран-чечен онзагайын барымдаалап долу сайгарылгазын кылыр;

- өөрөнгөн чогаалын бот тускайлаң үнелээрде, литература төөгүзүнүн барымдааларын база литература теориязының айтырыгларын ажыглап билер; - чогаалды аянныг номчуп билер (номдан база шээжи-биле);

- аңгы-аңгы жанр-хевирлерниң чогаалдарына шын делгеренгей харыыны тургузуп, сөзүглелдин утказын чугаалаарының бүгү аргаларын билер;

- бижимел ажылдарның бүгү хевирлерин күүседир, чогаалдарының янзыбүрү хевирлерин бижип билер;

словарьлар, энциклопедиялар болгаш янзы-бүрү немелде материалдарбиле ажылдап билер.

9-ку класска өөреникчилерниң төрөөн чогаал эртеминде шиңгээтип алыр ужурулуг түңнелдери

Бот-тускайлаң түңнелдер өөреникчинин бодунун үзел-бодалын бот-тодарадып, бот-сайзырадып, бот-углап билиринче, өөрениринин чугулазын, чаа билиглер шиңгээтип алырын медреселдин-биле угаап билиринче угланган болур.

Предметтиг түңнелдер кижинин ажыл-херээнин дараазында байдалдарынче: эртемниң спецификазын медресеп билип алырынче, теориялыг билиглерни амыдырал-биле холбап өөрениринче угланган болур.

Метапредметтиг түңнелдер өөреникчилерге чогаал эртемин өске эртемнерниң теория-практиктиг билиглери-биле чергелештир өөредиринче, чаа билиг алырының аргаларын шиңгээттиреринче угланган болур.

Өөредилге-методиктиг хандырылганы

1. Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының, Национал школа хөгжүдөр институттун сүмелээни тыва чогаалга чижек программа. Авторлары: Е.Т. Чамзырын, М. А. Күжүгет, Л. Х. Ооржак. Кызыл, 2012.

2. Өөредилге ному. М.А. Күжүгет, Л.Х. Ооржак. Төрөөн чогаал, 9 класс. Кызыл, 2022.

3. Янзы-бүрү словарьлар.

4. Тыва чогаалчыларның чогаалдарының чыындылары болгаш өске-даа сөзүглелдери.

5. Башкының тургускан тестери...

Словарьлар:

1. С.И. Ожегов. Толковый словарь русского языка. _ М.: Русский язык, 1988.
2. Тыва дылдыңтайылбырсловары. Том 1. (А-Й). _ Новосибирск: Наука, 2003.
3. Тыва дылдыңтайылбырсловары. Том 1. (К, М). _ Новосибирск: Наука, 2004
4. Тыва-орус словарь. _ М.: Сов.энциклопедия, 1968.

Календарь-тематиктиг планнаашкын

№	хүнү		Кичээлдин темазы
	план	факт	
Мөңгө даштың сырыны			
1	02.09.		Тыва чечен чогаалдың сайзырап келген оруктары
2	07.09.		Бурунгу бижимел тураскаалдар «Күлтегин» (Культегинге тураскааткан биче бижик)
3	14.09.		Бурунгу бижимел тураскаалдар «Күлтегин» (Культегинге тураскааткан биче бижик)
4	16.09.		«Означенное суурдан тывылган тураскаал»
5	21.09.		Ю. Кюнзегеш «Көк-Эл»
6	23.09.		А. Даржай «Бурунгунуң изи-биле»
7	28.09.		И. Иргит «Көжээ дажы»
8	30.09.		К.д.н. Э. Мижит «Кыйгы»
Танды, Саян ийи сынның аразынга			
9	05.10.		С.К Тока чогаадыкчы допчу намдары. «Каргыга чорааным»
10	07.10.		С. Тока «Каргыга чорааным»
11	12.10.		Чогаал теориязы. Очерк дугайында билиг.
12	14.10.		С. А Сарыг-оол «Саны-Мөге»
13	19.10.		С. А Сарыг-оол «Саны-Мөге»
14	21.10.		С. А Сарыг-оол «Саны-Мөге»
15	26.10.		С. А Сарыг-оол «Саны-Мөге»
16	28.10.		М. Идам-Сүрүң. Баллада «Союспаң»
17	09.11.		Чогаал теориязы. Баллада дугайында билиг
18	11.11.		С. Пюрбю Шүлүглел «Чечек»
19	16.11.		С. Пюрбю Шүлүглел «Чечек»
20	18.11.		С. Пюрбю Шүлүглел «Чечек»
21	23.11.		С. Пюрбю Шүлүглел «Чечек»
22	25.11.		Чогаал теориязы. Чечен чогаалдың лирика эпос аймааның дугайында билиг. Шүлүглел дугайында билиг.
23	30.11.		С. Пюрбю «Кара-Суг»
24	02.12.		С. Пюрбю «Хайыракан»
25	07.12.		З. Намзырай «Аяк хээлиг Тыва чуртум»
26	09.12.		К.д.н. О. Туң-оол «Тоолзуг оранда»
27	14.12.		Н.Ш. Куулар «Аңнаашкын соонда болчаг»
28	16.12.		В. Көк-оол «Хайыраан бот»
29	21.12.		В. Көк-оол «Хайыраан бот»
30	23.12.		В. Көк-оол «Хайыраан бот»
31	28.12.		Ч.с.к. Кара - туруштуг маадыр.

32	30.12.		Чогаал теориязы. Трагедия дугайында билиг
33	11.01.		В. Шекспир «Ромео биле Джульетта»
Дайын дээрге дарызыг чыт			
34	13.01.		С. Пюрбю «Тулчуушкунче»
35	18.01.		С. Пюрбю «Кызыл коьш»
36	20.01.		С. Сарыг-оол «Белек»
37	25.01.		С. Сарыг-оол «Белек»
38	27.01.		С. Сарыг-оол «Белек»
39	01.02.		С. Сарыг-оол «Белек»
40	03.02.		О. Саган-оол «Арат чоннун мурнундан»
41	08.02.		О. Саган-оол «Арат чоннун мурнундан»
42	10.02.		С. Щипачёв «Тыва өңнүктеримге»
Тос-ла чүзүн малымайны			
43	15.02.		В. Эренчин «Дөнен-Шилгим»
44	17.02.		В. Эренчин «Кадарчы уруг»
45	22.02.		Е. Танова “Кара-Бай”
46	24.02.		Е. Танова “Кара-Бай”
47	29.02.		Е. Танова “Кара-Бай”
48	02.03.		Е. Танова “Кара-Бай”
49	07.03.		В.С.Серен-оол «Өгже чалалга»
Аспас дизе, хая көрүн			
50	09.03.		А. Даржай “Оңгар”
51	14.03.		А. Даржай “Оңгар”
52	16.03.		А. Даржай “Оңгар”
53	21.03.		А. Даржай “Он рубль”
54	24.03.		А. Даржай “Он рубль”
55	04.04.		Ф. Сегленмей «Тын дээш демисел»
56	06.04.		Ф. Сегленмей «Тын дээш демисел»
57	11.04.		Ф. Сегленмей «Тын дээш демисел»
58	13.04.		М. Өлчей-оол “Үш чүве кара”, “Үш чүве дошкун”, “Үш чүве дудуу”
59	18.04.		М. Өлчей-оол “Үш чүве кара”, “Үш чүве дошкун”, “Үш чүве дудуу”
60	20.04.		М. Өлчей-оол “Үш чүве кара”, “Үш чүве дошкун”, “Үш чүве дудуу”
61	25.04.		Распутин В.Г. «Дириг чорааш черле утпа»
62	27.04.		Э. Мижит «Сүбедей»
63	02.05.		Э. Мижит «Сүбедей»
64	04.05.		Э. Мижит «Сүбедей»
65	09.05.		Э. Мижит «Сүбедей»
66	11.05.		Э. Мижит «Сүбедей»
67	16.05.		А. Даржай “Тыва дылым”
68	18.05.		Түңнел катаптаашкын